

NAUJOS DISERTACIJOS

A. GRIŠKA. GAMTAMOKSLINIS MATERIALIZMAS LIETUVOJE (XVIII a. PABAIGA — XIX a. PRADŽIA)¹

Tarybų Lietuvos filosofai atsidėję tyrinėja savo tautos filosofinį palikimą. Tų tyrinėjimų rezultatai — pastarųjų metų kandidatinės ir daktarinės disertacijos, kuriose nagrinėjama filosofinių pažiūrų raida Lietuvoje. Kiekviena tokia disertacija — naujas puslapis dar teberašomoje Lietuvos filosofinės minties istorijos knygoje.

XVIII a. pabaigoje — XIX a. pradžioje vyko žymūs poslinkiai Lietuvos filosofinės minties raidoje. Tuo laikotarpiu sužlugo scholastinės filosofijos ilgametės tradicijos ir išsikovojo prideramas pozicijas Naujųjų laikų filosofija. Tas reikšmingas Lietuvos filosofinės minties periodas iki šiol nebuvo specialiai tyrinėtas. A. Griškos disertacija, kaip buvo pažymėta kolektyvinio recenzento — LTSR MA Filosofijos, teisės ir sociologijos skyriaus Filosofijos sektoriaus — atsiliepime, yra pirmas originalus darbas, skirtas XVIII a. pabaigos ir XIX a. pradžios Lietuvos materialistinių filosofinių pažiūrų analizei.

Pasirinkdamas minėtą temą, disertantas iškėlė sau uždavinį parodyti pažangių ano meto gamtos mokslo ir filosofijos idėjų gausumą bei gajumą Lietuvos švietusomenėje, ypač Vilniaus universitete, atskleisti nelengvą jų plitimo kelią, atspindintį materializmo ir idealizmo kovą, mokslinio ir religinio pasaulėvaizdžio nesuderinamumą, taip pat ateistinių tradicijų senumą ir gyvybingumą.

Disertacijoje A. Griška nuosekliai ir išsamiai analizuoja žinomų Vilniaus universiteto gamtininkų ir kitų mokslininkų

pažiūras, pagrįstai kvalifikuodamas jas kaip gamtamokslinį materializmą.

Disertantas nušviečia gamtamokslinių pažiūrų plitimo Lietuvoje teorines prielaidas ir istorines sąlygas. Trumpai parodo švietimo padėtį jėzuitų ordino vadovaujamoje mokyklose bei Vilniaus universitete ir tuos mokyimo turinio, mokyklų skaičiaus bei mokinių dinamikos pakitimus, kuriuos sukėlė jėzuitų ordino nušalinimas ir Edukacinės Komisijos vadovavimas švietimo reikalams. Disertantas kritikuoja kai kuriuos lenkų buržuazinius istorikus (S. Bednarski ir S. Zalenski) bei šiuolaikinio Romos Grigaliaus universiteto profesorių P. Rabikauską, nepagrįstai išaukštinusius jėzuitų ordino švietimo veiklą Lietuvoje ir Lenkijoje.

A. Griška nagrinėja to meto gamtininkų pažiūras į gamtos mokslų ir filosofijos santykį, materiją, judėjimą, laiką ir erdvę, į gyvosios ir negyvosios gamtos ryšius, pasaulio pažinimo formas ir pažinimo proceso prieštaringumą bei sudėtingumą. Disertantas analizuoja ir susisteminą filosofines pažiūras tokių įžymių Lietuvoje dirbusių mokslininkų, kaip broliai A. ir J. Sniadeckiai, M. Počiobutas, S. B. Jundzilas, J. Fonbergas, L. H. Bojanas, Z. Žiliberas, G. Forsteris, E. Eichvaldas ir kt. Surinkta ir išanalizuota medžiaga duoda skaitytojui apibendrintą to meto gamtininkų filosofinės galvosenos vaizdą.

Šį vaizdą dar labiau sukonkreтина ir papildo gamtininkų pažiūrų į organinio pasaulio vystymąsi analizė. Disertantas

¹ Filosofijos mokslų daktaro disertacija, apginta 1973 m. sausio 10 d. VVU Istorijos fakulteto mokslo laipsnių teikimo taryboje; oficialūs oponentai: filosof. m. dr. prof. R. Plečkaitis, filosof. m. dr. prof. I. Zaksas, fiz.-mat. m. dr. prof. P. Slavėnas.

parodo sunkų ir sudėtingą evoliucinių idėjų kelią biologijoje. Jis pažymi, kad iš keturių Žečpospolitos universitetų tik Vilniaus universitete buvo keliamos organinio pasaulio vystymosi idėjos. Šios idėjos aiškiai suformuluotos E. Eichvaldo ir L. Bojano darbuose. Todėl kai kurie tarybiniai tyrinėtojai evoliucionistais (iki Darvino) laiko tik šiuos du Vilniaus universiteto profesorius. Tačiau A. Griška, remdamasis pirminių šaltinių medžiaga, tvirtina, kad prie ankstyvojo periodo evoliucionistų reikia priskirti taip pat S. Jundzilą ir A. Sniadeckį.

Gamtamokslinio materializmo idėjos nelengvai skynėsi kelią universiteto katedrose, kitose mokyklose ir platesniuose šviesuomenės sluoksniuose. Jų skleidėjai turėjo įveikti scholastinės filosofijos tradiciją, atlaikyti religijos gynėjų puolimą, polemizuoti su idealistinės filosofijos šalininkais. Žymų disertacijos privalumą, kaip pažymi oficialieji oponentai prof. R. Plečkaitis ir prof. I. Zaksas, sudaro kaip tik tai, kad joje išsamiai analizuojama to meto idėjinė kova.

Daktarinėje A. Griškos disertacijoje yra sukaupta labai reikšminga mūsų tautos kultūros istorijai medžiaga. Nuosekliai ją analizuodamas, A. Griška atskleidė sąlygas, kuriomis plito gamtamokslinis materializmas, konkrečiai parodė gamtamokslinių pažiūrų ir su jomis organiškai susijusių filosofinių idėjų pasireiškimo būdus. Jis paaiškino šių pažiūrų reikšmę ir vietą moksliniame bei kultūriniame to meto Lietuvos gyvenime, taip pat kliūtis, kurios trukdė sparčiau plisti gamtamoksliniam materializmui. Dėl to, duodamas bendrą A. Griškos atliktų tyrinėjimų įvertinimą, oficialusis oponentas prof. R. Plečkaitis pažymėjo, kad tokio išsamaus sintetinio pobūdžio darbo iki šiol nebuvo parengę nei Lietuvos, nei Lenkijos filosofijos istorijos tyrinėtojai.

Disertacijos gynimo metu kilo polemika dėl kai kurių A. Griškos teorinių

apibendrinimų ir faktinės medžiagos interpretavimo. Oficialieji oponentai, viešingai pripažinę disertaciją rimtu indėliu į Lietuvos filosofinės minties tyrinėjimus, nurodė joje esamus trūkumus, netikslumus ir ginčytinus teiginius. Pavyzdžiui, prof. R. Plečkaitis išreiškė nuomonę, kad A. Griška, akcentuodamas scholastų ortodoksų pastangas apriboti filosofijos studijas sausu Aristotelio bei Tomo Akviniečio doktrinų kalimu, neparodydamas greta šių tendencijų pasireiškusių tomistų ir nominalistų kovos, averoizmo idėjų plitimo, sumenkino materialistinių tendencijų pasireikimą scholastinėje filosofijoje. Oficialusis oponentas prof. P. Slavėnas pastebėjo, kad, vertindamas jėzuitų šviečiamąją veiklą, disertantas nepakankamai atsižvelgė į tos veiklos priešaringumą. Nors jėzuitai ir siekė mokslą pajungti religijos tikslams, bet jie nestokojo ir savo laikų mokslo eruditų, sukaupe vertingą mokslinę biblioteką, rengė mokslo prietaisų kabinetus.

Kolektyvinis recenzentas polemizavo su disertantu dėl J. Sniadeckio pažiūrų į Kanto filosofiją vertinimo. Prof. R. Plečkaičio nuomone, disertacijoje duotas universiteto profesorių J. Goluchovskio ir A. Daugirdo vertinimas yra pernelyg vienpusiškas ir dėl to netikslus. Oficialusis oponentas prof. I. Zaksas (kaip ir kiti) pasigedo apibendrinančių išvadų, nusakančių pagrindinius tyrinėjamo laikotarpio gamtamokslinio materializmo bruožus, taip pat „gamtamokslinio materializmo“ turinio gilesnės analizės, jo sugretinimo su „stichiniu materializmu“ bei XIX a. pirmosios pusės pozityvizmu.

Tačiau galutinė vieninga oficialiųjų oponentų išvada buvo ta, kad A. Griškos disertacijoje pastebėti trūkumai ir ginčytini teiginiai nesumenkina jo atlikto didelio darbo.

A. Darginavičienė

N. JURŠĖNAS. ESTETINIŲ IR ETINIŲ VERTYBIŲ RYŠIO PROBLEMA N. HARTMANO FILOSOFIJOJE²

Pastarajame dešimtmetyje aksiologijos klausimais pasirodo vis daugiau darbų. N. Juršėno disertacija — mėginimas išsivildinti sudėtingos vertybių problemos sprendimą N. Hartmano filosofijoje.

Pirmojoje disertacijos dalyje N. Juršėnas išdėsto pagrindinius N. Hartmano „kritinės ontologijos“ principus. Disertanto nuomone, jie ir sąlygojo filosofo požiūrį į aksiologines vertybes, nulėmė įdomią ir gana savarankišką etinių bei estetinių vertybių kilmės, raidos bei specifikos sampratą.

Pagal N. Hartmano „ontologiją“, būtis yra keliasluoksni. Realusis pasaulis esąs erdvinis ir neerdvinis. Erdvinis (išorinis, objektyvusis) pasaulis skirstomas į neorganinių ir organinių, o neerdvinis — į psichinių ir dvasinių. Kiekvienas būties sluoksnis turi savo kategorijas, kurios „kritinėje ontologijoje“ yra griežtai diferencijuotos. N. Hartmanas pripažįsta tam tikrą būties sluoksnių tęstinumą, perimamumą ar praeinamumą, kitaip sakant, tai, kad aukštesniojo sluoksnio kategorijos turi savyje žemesniųjų sluoksnių kategorijų turinio elementų. Žemesniojo sluoksnio kategorijos tam tikru mastu lemia aukštesniųjų turinį. Žemesniojo sluoksnio kategorijos yra pastovesnės, konservatyvesnės: jos susijusios su erdvinis ir laikiniu pasauliu. Psichinis ir dvasinis pasaulis turi tikrai laikines savybes. Dėl to psichinės ir dvasinės būties kategorijos nepastovios, mobilios. Neorganiniu pasauliu remiasi organinis, o pastaruoju — psichinis ir dvasinis.

Toliau darbe analizuojama estetinių vertybių specifika, jų struktūra. Disertantas kritiškai vertina N. Hartmano estetinių ir etinių vertybių kilmės teoriją, pagal kurią estetiniai reiškiniai yra susiję su estetiškos būties sluoksniais. Jie šiek tiek priima Platono amžinąsias idėjas, nes taip pat nepriklauso nuo erdvės ir laiko.

N. Hartmanas mano, kad estetiškos ir etinės vertybės tarpusavy susijusios. Etinių vertybių pagrindas yra gėris. Tai svar-

biausia etinė kategorija. Estetinių vertybių pagrindas — grožis. Šiais pagrindais remiasi kitos kategorijos: teisingumas, garbingumas, ištikimybė, jautrumas, didingumas, komiškas ir kt. N. Hartmanas, atskirdamas etines vertybes nuo estetinių, pabrėžia, kad estetiškos vertybės daug kur išlieka ir etinis aspektas. Tai matyti iš gėrio ir grožio kategorijų paralelizmo: tai, ką individas suvokia kaip gėrį, neišvengiamai suvokia ir kaip grožį.

Antrojoje disertacijos dalyje estetinių ir etinių vertybių sąryšio problemos aptariamos detaliau: nagrinėjami dorovės santykiai su grožiu, didingumu, dailumu, komiškas. N. Hartmanas atkreipęs dėmesį į tai, kad ne visos moralinės ir estetiškos vertybės turi aiškiai matomą tarpusavio priklausomybę. Pavyzdžiui, gamtos grožis tiesiog žmogui nepriklauso, todėl jo ryšys su moralinėmis vertybėmis nėra akivaizdus. Beveik visi realiai egzistuojantys reiškiniai gali turėti estetinę vertę, o etinę vertę turi tikrai žmonijai tarpusavio santykiai. Estetinė vertė — tai konkretaus daikto ar reiškinio vertė, o etinė vertė yra daugiau susijusi su įvertinimo situacija, aktu. Menas aprėpia tiek etinius, tiek ir estetinius reiškinius. Iš čia išplaukia ir meno suvokimo bei vertinimo specifika: mene negalima laikyti estiškumu to, kas sukelia vien tik etinį poveikį. Kitais žodžiais tariant, kūrinys iškeliami aukšti moraliniai idealai negali būti pakankama to kūrinio meniškumo sąlyga. Būtina, kad estetiški ir etiniai fenomenai kokybiškai ir aktyviai sąveikautų.

Apskritai reikia pastebėti, kad disertantas palyginti įtikinamai išdėstė estetinių ir etinių vertybių sąryšio problemos sprendimą N. Hartmano filosofijoje ir pateikė kai kuriuos jo teorinių idėjų vertinimus. Disertacijai teigiamai įvertino oficialieji oponentai prof. dr. I. Zaksas ir doc. J. Repšys.

J. Balčius

² Filosofijos mokslų kandidato laipsnio disertacija, apginta 1973 m. rugsėjo 5 d. VVU Istorijos fakulteto mokslų laipsnių teikimo taryboje; mokslinis vadovas doc. K. Rickevičiūtė; oficialieji oponentai: filosof. m. dr. prof. I. Zaksas, filosof. m. kand. doc. J. Repšys.

A. KVARACIEJUS. VISUOMENĖS VYSTYMOŠI YPATYBĖS³

Turime nemaža darbų, kuriuose marksistinės metodologijos pagrindu nagrinėjami visuomeninės raidos dėsningumai, tiriamas liaudies masių, marksistinės partijos vaidmuo istorijoje. Tačiau ideologinės kovos aštrėjimas skatina vis gilesnius visuomenės vystymosi tyrimus. Kita vertus, pats mokslinis pažinimas iškelia vis naujas problemas, verčia vis labiau skverbti net į dirgintų dalykų sritis. Todėl įdomu skaityti Šiaulių K. Preikšo pedagoginio instituto Marksizmo-leninizmo katedros vyr. dėstytojo A. Kvaraciejaus disertaciją „Visuomenės vystymosi ypatybės“. Pagrindinė disertacijos problema — subjektyvių ir objektyvių istorinio proceso veiksmų sąveika — vienu ar kitu aspektu liečiama visuose darbo skyriuose. Autorius parodo, kad objektyvūs visuomenės vystymosi, istorinės žmonių veiklos dėsniai labiau primena ne gamtos, o technologijos dėsnius. Mūsų filosofinėje literatūroje šiai visuomenės vystymosi dėsnių ypatybei iki šiol skirta dar nepakankamai dėmesio.

Pirmojoje disertacijos dalyje disertantas parodo, kaip palaipsniui formavosi požiūris į istoriją, kaip determinuotą procesą. Čia pagrindinis dėmesys skiriamas tiems mąstytojams, kurie išreiškė kylančios buržuazijos interesus. Nagrinėdamas XVIII a. prancūzų materialistų metodologinius principus, autorius pabrėžia tą svarbų vaidmenį, kurį jie atliko, griaudami teocentristines pažiūras į visuomenę, parodydami, kad visuomenines pažiūras nulemia socialinė aplinka, kad istorijos įvykius reikia aiškinti natūraliomis priežastimis. Nagrinėdamas ikimarksistinių filosofų socialinės metodologijos principus, disertantas ne tik atskleidžia jų trūkumus, bet ir parodo jų idėjų pažangų vaidmenį, nors šioje visuomeninės minties raidos stadijoje nuosekliai mokslinė metodologija dar negalėjo būti sukurta. Šiame skyriuje pateikta ikimarksistinės socialinės metodologijos analizė leidžia autoriui parodyti, kad šiuolaikinės buržuazinių ideologų visuomenės teorijos savo metodologija yra senų, ikimarksistinių koncepcijų recidyvai.

Antrojoje — pagrindinėje — disertacijos dalyje A. Kvaraciejus nagrinėja gamybinių jėgų vystymosi objektyviąją ir subjektyviąją pusę, parodo visuomenės santykio su gamta specifiką. Gamybinių jėgų vystymosi analizėje ypatingas dėmesys skiriamas jų žmogiškajai pusei. Tai labai svarbu jau vien dėl to, kad iki šiol populiarioje (ypač ekonominioje) literatūroje daugiausia nagrinėjamos gamybos priemonės, o ne pats gamintojas. Dėl tos priežasties gamybinių jėgų vystymasis kartais atrodo tarsi savaiminis, nuo žmogaus visai nepriklausomas procesas. Disertantas argumentuotai paaiškina, kad gamybinių jėgų vystymasis ne automatiškai sukelia gamybinių santykių ir kitų visuomenės reiškinių pakitimus, kad didelis vaidmuo visuomenės raidoje priklauso antstatui. Apibūdindamas įvairias visuomenines ekonomines formacijas, autorius nuosekliai apžvelgia ekonominio struktūrinio visuomenės vystymosi objektyvius ir subjektyvius aspektus. Gamybinių santykių atitikimo gamybinės jėgos pagrindu aiškindamas ekonominės struktūros istorinį būtinumą, disertantas atskleidžia konkrečius gamybinių jėgų vystymosi etapus ir jų determinuotas visuomenines ekonomines formacijas, parodo gamybinių jėgų poveikio mechanizmą konkrečiose visuomenės struktūrose. Lemiamas gamybinių jėgų poveikis visuomenės ekonominės struktūros susidarymui laikomas tik bendru principu, kuris neturi užtemdyti konkrečios žmonių veiklos kiekvienu istorijos laikotarpiu. Ekonominės struktūros objektyvumą autorius aiškina tuo, kad jos pobūdį bendrais bruožais lemia tam tikras gamybinių jėgų lygis ir kad ją individas ar konkreti žmonių karta randa kaip ankstesnių kartų socialinės veiklos rezultata.

Darbe išsamiai nūsviečiamas žmonių valios, ketinimų, veiklos planų ir kitų subjektyvių veiksmų vaidmuo visuomenės raidoje. Šie veiksniai, disertanto nuomone, ypač reikšmingi tada, kai keliami uždaviniai, dar neturi materialinių sprendimo prielaidų.

³ Filosofijos mokslų kandidato laipsnio disertacija, apginta 1973 m. rugsėjo 5 d. VVU istorijos fakulteto mokslo laipsnių teikimo tarybos posėdyje. Mokslinis vadovas doc. J. Repšys; oficialieji oponentai: filosof. m. dr. prof. J. Barzdaitis, filosof. m. kand. doc. V. Radvilavičius.

Aiškinant visuomenės vystymosi objektivumą, būtina atsižvelgti į šios tikrovės srities specifiką, antraip visuomenės vystymosi dėsniai gali būti paverčiami istorijos sufatalinimo ir personifikavimo dingstimi. Už bandymus primesti istoriniam materializmui visuomenės raidos sufatalinimą bei personifikavimą autorius pagrįstai kritikuoja pozityvistą G. Gurvičių, egzistencialistus Ž. P. Sartra, A. Kamiu, neotomistą Ž. I. Kalvežą ir kt. Kartu disertacijoje paaiškinamos prielaidos, kurios gimdo fatalistines ir personifikuojančias visuomenės koncepcijas. Pirmoji prielaidė — žmonių veiklos pobūdis klasinėje (ypač kapitalistinėje) visuomenėje. Čia gamybiniai santykiai reiškiasi daiktišku pavidalu, nepriklausomu nuo žmonių kontrolės, o žmonių veiklos dėsningumai atrodą jiems priešiška jėga. Toks požiūris susiformuoja dėl to, kad susvetimėjusių visuomeninių santykių sąlygomis žmonės praranda galimybę kontroliuoti savo veiklos pasekmes. Kita prielaidė — gnoseologinio visuomenės vystymosi dėsnių aspekto tapatinimas su realiu jų pasireiškimo mechanizmu, neatsižvelgiant į visuomeninės raidos specifiką.

Nemaža dėmesio disertantas skiria „ekonominio materializmo“ metodologinių principų kritikai.

Visuomeninės raidos aiškinimas užbaigiamas socializmo vystymosi specifikos aptarimu, kuris siejamas su aktualiais komunistinės visuomenės kūrimo uždaviniais.

Gynimo metu A. Kvaraciejus disertaciją teigiamai įvertino oficialieji oponentai prof. dr. J. Barzdaitis ir doc. V. Radvilavičius. Prof. dr. J. Barzdaitis pažymėjo, kad disertacijos vertę kelia jos problemiškas. Darbas parašytas polemine forma: kritikuojamas visuomenės vystymosi istorinio būtinumo ir sąmoningos žmonių veiklos santykio supaprastintas aiškinimas.

Doc. V. Radvilavičius pabrėžė, kad disertantas atliko reikšmingą mokslinį darbą. Remdamasis marksistine metodologija, autorius sugebėjo atskleisti naujus visuomeninės raidos aspektus.

A. Kvaraciejus disertacija buvo gerai įvertinta ir Kauno medicinos instituto Filosofijos ir mokslinio komunizmo katedros atsiliepime.

J. A ž u b a l i s